

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
38

Yerevan – 2024

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
38

Ереван – 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

38

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Նազենի Ղարիբյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ
Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 38, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2024, 352 էջ:

**18-ՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱԽՐԱՊԱՏԻՆԸ
(ՄՄ 372) ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ
ՉԵՌԱԳՐԱՅԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ¹**

Բանալի բառեր՝ Իեղագիրք, միջնադարյան, ձեռագիր, արևելյան բժշկություն, թարգմանություն, դեղանյութ, բժշկագիտական միտք, ախրապատին:

Մատենադարանում պահվող հմր. 372 (այսուհետ՝ ՄՄ 372) ձեռագիրը ինքնագիր բժշկարան է: Գրիչը բժիշկ Դուլ²-Հովհաննեսն է, որը գրել է բժշկարանը

* ԵՊՖՀ, Ֆարմացիայի ամբիոնի ասիստենտ, gayanesahradyan11@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 8 օգոստոսի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 14 հոկտեմբերի, 2024:

¹ Հետազոտությունը իրականացվում է ԲԿԳԿ № 24WS-6B015 ծածկագրով թեմատիկ ֆինանսավորման ծրագրի շրջանակում:

² Ըստ Ստեփան Մալխասյանցի՝ տան. (իմա՝ թուրքերեն) kul «գերի, ծառա, ստրուկ» (*Հայերէն բացատրական բառարան*, հ. 3, 1944, էջ 188): **Հրայր Անադյանը** նշում է. «Լույի < թրք. *qul*», արևել. թրք. *guli* «ծառան, ստրուկը՝ ակնարկությամբ որևէ սրբի կամ նաև թագավորի: Դուլի անունը հիշված է 1671 թվականից...», տե՛ս *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Գ., Երևան, Պետհամ. հրատ., 1946, էջ 148: Հայերի մոտ այն ունի ընտրյալի, որևէ սրբի կողմից նշան արված մարդու իմաստ, որը կապվում է նրա առեղծվածային էության հետ: Այդ պատկերացման սկզբնավորումը պետք է փնտրել իրանական հավատալիքներում: Բառն արարական ծագման է, հմմտ.՝ արաբ., պրսկ. *ghul* «հսկայամարմին առեղծվածային արարած», օսմ. «մարդակեր գազան» (*Մեծ բառարան օսմաներէնէ հայերէն*, կազմ. Պետրոս Զէքի *Կարապետեան*, Կ. Պոլիս, Արշակ Կարօեան տպ., 1912, էջ 575), իսկ իրանական ժողովրդական հավատալիքներում նա շար ոգի է. «Ասում են գիշերները դուրը հարձակվում է դաշտերում մենակ թափառող մարդու վրա և ուզում է նրան նանապարհից շեղել: Իսկ եթե մեկը որոշի դաշտում միայնակ ֆնել, այնքան է ոտների տակ լիզում, որ արնաֆամ է անում ու սպանում քնած մարդուն: Ա. սում են, ֆանի որ սատանաները կարողանում են գաղտնի ամեն ինչ լսել, ամենակարող Աստված նրանց թաղում է ասուպի մեջ, որոշները վառվում են, որոշները ծովն են ընկնում ու ծովային հրեշ դառնում, որոշներն էլ դաշտերում «դուլ» են դառնում: Ով «դուլ» է տեսել, ասում են, որ գոտկատեղից վերև մարդկային կերպարանք ունի, իսկ գոտկատեղից ներքև՝ ձիու տեսք: Ականջները ավանակի են: Մարգարեի ուղեկիցներից են ասել, որ հայտնի է, որ դուրը երեկոյան ընթրիքի սեղանին և խոսակցությանը ներկա է: Նա դե է կնոջ տեսքով, անտառներում շատ կա և, եթե որևէ մեկին հաղթի, նրա հետ խաղալիքի պես խաղում է, ինչպես կատուն մկան հետ, և եթե տեսնի գեղեցկադեմ մեկին, նրանով կդոսրվի և կհետապնդի», տե՛ս **Hedayat Sadegh**, *Nirangestān*, Tehran, 1963, p. 175-176: «Լուլ»-ից

1758 թվականին Հնդկաստանի Սուրաթ-Բանդար քաղաքում թիֆլիսեցի լուսահոգի Տէր Մկրտիչէնց Յարութինի որդի պարոն Խրատի համար³: Ձեռագրից տեղեկանում ենք նաև, որ բժշկարանն օգտագործել է հայոց եփրեմ կաթողիկոսը. ինքնագիր պահպանակը (Աա) այսպիսի նշում է պարունակում. «Եփրեմ կաթողիկոս, 18[21] հոկ[տեմբեր] 26»⁴:

ՄՄ 372 ձեռագիրը բարդ դեղագործական բժշկարան է⁵ կամ դարաբաղին [*qarābādīn* < հուն. *graphidion* «գրքույկ»]⁶, ինչպես նշում է նաև գրիչը՝ «ղարայբագին, շֆայի [արբ., պրսկ. «բուժում»], այբէն մինչի օն ֆէն. մուրաքաբ [արբ., պրսկ. «բարդ»], դեղարեֆնոց ծաղկալից գրոյս...» (ՄՄ 372, թ. 1ա):

Այս ձեռագիրը պարսկերեն գրված դեղագիտական բժշկարանի հայերեն թարգմանություն է՝ հարմարեցված հայկական միջավայրին և իր ընթերցողի պահանջներին, ինչի մասին հայտնում է հեղինակը հիշատակարանում՝ «Վարպետ հեֆիմնոց աշակերտեցայ եւ փարսեար կարդացել ի. յոյժ սիրելի թվաց ծաղկալի գիրքս, մեկնեցի հայոց գրով... Նախ, աղաչեմ զձեզ, եղբարք բարեմիտ, հաննար և իմաստասէրք, ով որ կարդայ, թէ հանդիպի գրնագրութեան, բառի ու վանկի սղալ հանդիպի, թողութիւն շնորհեսցէ, վասն որ բառն ֆօլն⁷ փարսեար այ, քիչ է մեր լեզուան գրեալ» (ՄՄ 372, թ. 136բ):

Ձեռագրում դեղագրերը դասավորված են հայերեն այբբենական կարգով, պարունակում են դեղերը պատրաստելու և դրանց կիրառման ձևերը, նաև՝ տեղեկություններ, թե որ հիվանդության բուժման համար են նախատեսված:

ազատվելու համար պետք է ստել՝ *Bismallah* «Աստծո անունով», տե՛ս նույնը, էջ 94: Գործառույթի և արտաքին տեսիլ առումով իրանական հավատալիքներում դուրեր համարյա նույնական են դեղերին (տե՛ս Գ. Ասատրյան, «Իրավական», *Իրան-Նամե*, հ. 14-15, 1995, էջ 29): Հայկական հավատալիքներում այս շար ոգին ենթարկվել է սրբին, դարձել նրա ծառան և ունի տարբերակիչ նշաններ, օրինակ՝ որևէ խալ կամ նշան մարմնի վրա: Ընդ որում, ըստ հայկական ժողովրդական հավատալիքների՝ սրբակյացները Աստծո «ղուրերն» են, իմա՝ ծառաները:

³ Ձեռագրի հիշատակարանները տե՛ս Մայր Յուզյակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Բ., կազմ. Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթրաքեան, Ա. Քեօշկերեան, իւմբ. Ա. Մնացականեանի, Օ. Եգանեանի, Ա. Զէյթունեանի, Երևան, 2004, էջ 294-296:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Հայկական միջնադարյան բժշկության մեջ «բժշկարան» տերմինն օգտագործվել է գործնական բժշկություն առաջարկող աշխատությունների համար, տե՛ս Վ. Մակարյան, «Բժշկարանների գրության և կիրառման նպատակները. Իսլամական բժշկագիտության և Մատենադարանի արաբերեն ձեռագրերի օրինակով», *ՎէՄ համահայկական հանդես*, ԺԵ (ԻԱ) տարի, թիվ 1(81), 2023, էջ 226-227:

⁶ Հայկական ձեռագրական ավանդույթում այն կոչում են «ախրապատին»:

⁷ Պրսկ. *kullan* «ամբողջովին, լիովին»:

Նշենք, որ դեղագրերի ցանկը կազմված է ըստ դրանց դեղաձևերի կամ՝ դեղի ընդունման հարմար ձևերի (ցանկը տե՛ս ստորև): Ընդ որում, այն կառուցվածքով նման է հայ հեղինակավոր բժիշկ և մատենագիր Ամիրգովլաթ Ամասիացու կազմած ախրապատինին, որտեղ դեղագրերը դասավորված են ըստ նյութի, անվանումները տրված են ըստ բաղադրության մեջ մտնող հիմնական դեղանյութի, ըստ հորինողի, կամ ըստ բուժվող հիվանդության: Հանդիպում են նաև անկախ անվանումներ⁸: Ամիրգովլաթի ախրապատինի հետ համընկնում են նաև փոխարինող դեղամիջոցներին, բժշկության մեջ օգտագործվող դեղաչափերին հատկացված ենթաբաժինները⁹:

Հայկական միջնադարյան բժշկագիտական միտքը խարսխվել է հունահռոմեական, նաև արաբական բժշկության ամբարած նյութերի վրա: Նշենք, որ «արաբական բժշկություն» ասելով հասկանում ենք արաբերենով, որը ժամանակի իսլամական Արևելքի գիտության լեզուն էր, գրված աշխատությունները: Իսկ «արաբական» բժշկագիտական միտքը Էլլեկտիկ էր, քանի որ նրանում իրենց տեղն ունեին նաև հունական, հին պարսկական և հնդկական բժշկական մշակույթները¹⁰: 13-րդ դարում Աբբասյան խալիֆայությունը վերացավ (1258) և «արաբական» բժշկագիտության փոխարեն ծաղկում ապրեց պարսկական և պարսկալեզու¹¹ բժշկական միտքը: Հայկական բժշկագիտությունն, օգտվելով ստեղծված ընդհանուր գիտական դաշտից, ընթացավ իր ուրույն ուղիով: Այն, որ վաղ արդի շրջանի բժշկագիտական միտքը զարգանում էր արևելյան ընդհանուր բժշկագիտական դպրոցում և խառնարանում, վկայում է նաև Ամիրգովլաթ Ամասիացին, որն իր «Օգուտ բժշկութեան» երկի առաջաբանում հիշատակում է հետևյալ բժիշկներին, որոնց աշխատանքներին (ընդ որում, օտարալեզու՝ արաբերեն, պարսկերեն, հունարեն) ինքը դիմել է իր երկը կազմելիս՝ Բագարատ կամ Բուկրատ (հայերը, հետևելով արաբ բժիշկներին, այսպես էին անվանում մ.թ.ա. 5-4-րդ դդ. հույն բժիշկ Հիպոկրատեսին), Գեդիանոս (հույն բժիշկ կլավդիոս Գալենոս, 157-216 թթ., որը ստեղծեց Ալեքսանդրիայի բժշկական ուսումնական կանոնը), Արհիմանիս կամ Արհիանիս (հույն նշանավոր բժիշկ Արքիգենես (54-117 թթ.), Մուսայիմ կամ Մասուայիմ որդի (Յուհաննա իբն Մասուահ († 857) արաբ

⁸ Ամիրգովլաթ Ամասիացու կազմած ախրապատինի մասին տե՛ս Օգուտ բժշկութեան (Բժիշկ Պունիաթ Սեբաստացու խմբագրած), խմբ. Ստ. Մալխասեանց, Յերեվան, Արմֆան, էջ ժԲ: ՄՄ 8871 ձեռագիրը (թթ. 48ա-101ա) Ամասիացու ինֆնագիր առաջին ախրապատինն է:

⁹ Բովանդակային ընդհանրությունները մեր (ապագա) ֆննդության առարկան են:

¹⁰ Brown G. Edward, *La médecine Arabe*, Paris, 1933, p 73.

¹¹ Elgood Cyril, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1951, repr. with additions, Amsterdam, 1979, p. vii.

բժիշկ, հայտնի է հունարենից արաբերեն կատարած թարգմանություններով), Ռուֆոս (Հռուփոս Եփեսացի, 1-ին դ., ապրել է Հռոմում), Դեվճանիս (հուն բժշիկ Դիոգենես Ապոլոնիացի), Մասեն (Աբու Սահլ ալ-Մասիհ իրանցի բժիշկ, որն ապրում էր Խորասանում), Յունան կամ Հոնեյին (Հունայն իբն-Իսհակ († 873/77) արաբ բժիշկ, որն ուսանել էր Հունաստանում և ծառայում էր Բաղդադում, բժշկելով խալիֆներին¹², նեստորական էր), Մահամաա, Զաֆարիային որդի (*Muḥammad ibn Zakarīyā' al-Rāzī* († 925) իրանցի բժիշկ 10-րդ դար), Սինայի որդին (Իբն Սինա († 1037), և ուրիշներ¹³: Միջնադարյան բժշկական մտքի տարածման գործում, իհարկե, կարևոր դեր ունեցրել են 6-րդ դարից հուզիստանի Գունդեշափուրում գործող բժշկական դպրոցը¹⁴:

Վաղ արդի շրջանում Արևելքի բժշկագիտական մտքի վրա նկատվեց նաև եվրոպական բժշկության ազդեցությունը: Էդ. Բրատունը իրանական բժշկագիտության վրա եվրոպական ազդեցության մասին խոսում է սկսած 19-րդ դարից՝ իրանում եվրոպացի բժիշկների կրթական գործունեության սկզբնավորմամբ, որոնք գալիս էին նաև որպես արքունիքի անձնական, կամ զինվորական և միսիոներական բժիշկներ: Այդ ժամանակաշրջանում էր սկսվել նաև բժշկություն սովորող իրանցի ուսանողների մուտքը եվրոպա¹⁵: Քննարկվող ձեռագիր բժշկարանի հայ գրիչը նշում է, որ օգտվել է նաև եվրոպական բժշկության տվյալներից:

Բժշկարանի թ. 136ա գրիչն ավարտում է առաջին մասը, որն, ըստ էության, պարսկերեն բժշկարանի թարգմանություն է, այնուհետև հղում է պատրի Զովակիմ Կափուչինի տված նօխսե¹⁶-ին և պատրի Զուզեփի խորհրդին: Սա խոսում է այն մասին, որ 18-րդ դարում արդեն կային առնչություններ ֆրանսիական բժշկագիտական մտքի հետ՝ մասնավորապես կաթոլիկ միսիոներների միջոցով: Վերոնշյալ խորհուրդները վերաբերում են սպիրտ թորելու սարքը

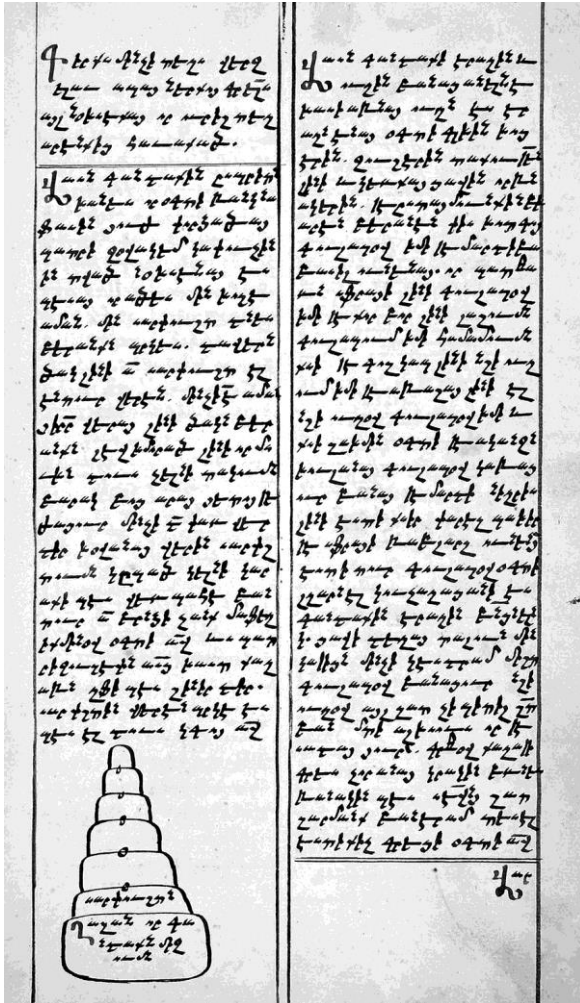
¹² **Overwien Oliver**, “Syriac and Arabic translators of Hippocratic texts,” in: *Hippocrate et les hippocratismes : médecine, religion, société*, **J. Jouanna** et **M. Zink** (éd.), Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2014, p. 426.

¹³ Օգուտ բժկոսեան, խմբ. *Սո. Մալխասեանց*, էջ 7:

¹⁴ **Reinink**, G. J. “Theology and Medicine in Jundishapur: Cultural Change in the Nestorian School Tradition.” In: *Learned Antiquity: Scholarship and Society in the Near-East, the Greco-Roman World, and the Early Medieval West*, **G. J. Reinink**, **A. A. MacDonald**, & **M. W. Twomey** (Eds.), Peeters, 2003, p. 165.

¹⁵ **Brown**, *La médecine Arabe*, pp. 94-96; **Elgood**, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, pp. 437-493.

¹⁶ Պրսկ. *nuskhe* – «օրինակ, այստեղ՝ գիրք», *nuskhe-yi khatī* – «ձեռագիր գիրք»:

Պատկեր 1. ՄՄ372, ք. 136ա, օղեթորման հարմարանք
նահողվածը (թ. 15ա). «Այս թիրափի ֆառուղն¹⁹, որք կշինեն և կծախեն ի Վե-

գործարկելուն, որն, ըստ ամենայնի, ևս նորամուծություն էր հայ բժշկության մեջ (թ. 136ա վրա պատկերված է օղեթորման հարմարանք, տե՛ս պատկեր 1):

Ընդ որում, հայկական բժշկարաններին բնորոշ՝ նախորդներին վկայակոչելու ավանդույթն ուներ արդեն մի քանի դարի պատմություն՝ այն գալիս էր Ամիրգոզվաթ Ամասիացու մշակած վերոնշյալ համակարգից¹⁷: Հայ բժիշկները ծանոթ էին եվրոպական դեղամիջոցներին, և հայ առևտրականներն այդ գիտելիքի փոխանցման խողովակներն էին՝ նաև դեղամիջոցներ կրկրելով ու վաճառելով Արևելքում: Նման տեղեկություն ենք գտնում 1724 թ. եղիա Մուշեղեան Կարնեցու՝ Թավրիզում կազմած բժշկարանում¹⁸: Բժշկարանում գետեղված է «Պարզաբանութիւն թիրաքի ֆառուղին» բա-

¹⁷ Ամիրգոզվաթ Ամասիացին առաջինն է հղումների համակարգը կիրառել նաև հայ բառարանագրության մեջ, տե՛ս **Կ. Ռուչանյան**, «Պարսկերեն տերմինաբանությունը XV-XIX դարի սկզբի հայկական բժշկարաններում», *Բե՛Հ*, 1985, № 1, էջ 186:

¹⁸ Բժշկարանը գտնվում է Մոսկվայի Ա.Գ.ն Ռուսական կայսրության արտափին ֆաղափականության արխիվում, ֆոնդ 100/1, A 4:

¹⁹ Թիրափի ֆառուղն, բոց.՝ «օգտակից հակաբույն», հանդիպում է նաև Բննարկվող ՄՄ 372 ձեռագրում (թ. 10բ) և Դուլ Հովհաննեսը բացատրում է. «թիրափ ֆառուղն, որ կոչի աւաթ թիրափ. բուրֆն ախ թիրափի բզօրկ (հմմտ. պրսկ. buzurg «մեծ») ...»:

նետիկ ֆաղափին, որոյ խանութն նշան ունի Սուրբ Աստվածածնի. խտալիանի բառով ձայնի. գանփո սան բառթօլումի. և այս թիրափս զօրութիւն և օգնութիւն գրէմ...»: Հեղինակ-գրիչ եղիա Մուշեղյանը թվարկում է տասներեք ցավեր և հիվանդութիւններ, որոնք կարող է բուժել այդ դեղը՝ «մաճուն»-ը²⁰:

Հայ բժշկագիտական մտքին ծանոթ էր նաև «փոխարինող դեղամիջոցների» գաղափարը, որը հետևողականորեն արտացոլվել է բժշկագիտական ձեռագրերում: ՄՄ 372 ձեռագիր բժշկարանում (թթ. 137ա-Ցբ) այբբենական կարգով դասավորված դեղերի անուններ են, որոնց համար կազմողն առաջարկել է փոխարինող դեղանյութեր²¹: Թ. 137ա-ում սկսում է հետևյալ կերպ. «Հիշեմ **զդեղերումն փոխանն**, որ զինն բժշկապետն շինել են վասն այն պատճառովն, որ զինն հաստատեն իմաստութեամբ, որ թէ մին դեղն չգավի (չբավի) վասն իրաց մն, որ առնեն եւ պակաս լինի, նայ զայն փոխանակ դնեն, որ բանն կատարի եւ պակաս չի մնա եւ զօրութիւն առնէ»:

Ասրապատինում օգտագործված դեղագիտական եզրաբանությունը հիմնականում պարսկերեն է²² (անգամ եթե պարսկերենում օտար ծագման բառերի հետ գործ ունենք)²³: Բերենք օրինակներ ձեռագրում տեղ գտած դեղամիջոցների ցանկից՝ ըստ դեղաձևերի²⁴, բաղադրիչների և կիրառման եղանակի.

ահարին (ՄՄ372, թ. 1ա) – «լուծողական դառը դեղերի ընդհանուր անվանումը, որոնք խառնված են մեղրով կամ շաքարով», հմմտ. պրսկ.՝ *ayārej*²⁵,
ատառայֆիլ (թ. 2բ) – «երեք բույսերի խառնուրդից պատրաստված դեղանյութ», հմմտ. պրսկ.՝ *atrafīl*,

²⁰ Արաբ. *ma'jūn* բառն է՝ «դեղախյուս» նշանակությամբ:

²¹ Ամիրդովլաթ Ամասիացին առաջինն էր, որ ներմուծել է փոխարինող դեղերի ցուցակագրման կարգը: ՄՄ 8871 ձեռագրի ասրապատինի ԻԱ գլուխը (թ. 97բ) վերնագրված է «Քսան և մեկ դուռն որ յիշէ զդեղերուն գփոխանակն և զպիտևանն: Ես կոչիչեմ զդեղերուն գփոխանակն որ զինն բժշկապետն շինել են վասն այն պատճառովն որ զինն հաստատենին իմաստութեամբ որ թէ մեկ դեղն չգավե վասն իրացմն որ առնեն և պակաս լինինայ զալլին փոխանակ դնեն որ բանն կատարի և պակաս չմնայ և բանն կատարի և զօրութիւն առնէ»: Ինչպես տեսնում ենք, ՄՄ372-ի փոխարինող դեղամիջոցների գլխի սկզբնամասը համընկնումներ ունի Ամասիացու նույն գլխի սկզվածքին:

²² Երախտագիտությունն էմ հայտնում Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող, իրանագետ Հասմիկ Կիրակոսյանին պարսկերենի լեզվական խնդիրները պարզաբանելու և օժանդակության համար:

²³ Ձեռագրի լեզվում առկա ջողահայ բարբառի առանձնահատկություններին այստեղ չենք անդրադառնում:

²⁴ «Դեղաձևեր» եզրը ցույց է տալիս դեղանյութի ֆիզիկական վիճակը՝ հեղուկ, ֆուֆ, հաբ և այլն:

²⁵ Բացատրություններ մերն են: Ձեռագրում դեղամիջոցները պարզապես թվարկված են:

- գօլանգամին (թ. 3բ) – «մեղրից և վարդի թերթերից պատրաստվող խյուս, դեղամիջոց», հմմտ. պրսկ.՝ *gulāngabīn*,
- զարուրի (թ. 7բ) – «փոշի դեղ, որ ցանում են վերքի վրա», հմմտ. պրսկ.՝ *zarūr*,
- էրաղ (թ. 8ա) – «բնահյութ, օղի», հմմտ. պրսկ.՝ *araq*,
- ըռուբ (թ. 9ա) – «մածուկ», հմմտ. պրսկ.՝ *rub*,
- թրիաֆ (թ. 10բ) – «բազմաբաղադրիչ դեղերի ընդհանուր անունն է, որոնք օգտագործվում էին թունավորման կամ գազանահարի դեմ, հակաթուլյն», հմմտ. պրսկ.՝ *tiryāk* (հին հունարեն նույնիմաստ $\theta\eta\rho\rho\alpha\kappa\acute{\alpha}$ բառից է),
- լուսղ (թ. 15ա) – «ներս ընդունելու²⁶ դեղերի ընդհանուր անվանումը, որոնք թանձրացած են օշարակի նման», հմմտ. պրսկ.՝ *lūkh/lūk*,
- հաբ (թ. 20բ) – «ներս ընդունելու պինդ դեղերի ընդհանուր անվանումը, որոնց տրվում էր մանր կլոր կորիզների ձև», հմմտ. պրսկ.՝ *habb*,
- հօղնա (թ. 37բ) – «հոգնա», հմմտ. պրսկ.՝ *huqna*,
- ղուսս (թ. 41բ) – «ներս ընդունելու դեղերի ընդհանուր անվանում տափակ և կլոր ձևերով», հմմտ. պրսկ.՝ *qurs*,
- մաշում (թ. 51բ) – «դեղախյուս», հմմտ. պրսկ.՝ *ma jūn*,
- մուրաբայ (թ. 67ա) – «մուրաբա», հմմտ. պրսկ.՝ *murabbā*,
- մլխամ (թ. 71ա) – «բազմաբաղադրիչ դեղերի ընդհանուր անվանում՝ որոնք օգտագործվել են դրսից՝ իբրև սպեղանի դրվելու վերքի կամ ցավացող տեղերի վրա», հմմտ. պրսկ.՝ *malham/marham*,
- նթուլ (թ. 72ա) – «դեղ, որ կաթեցնում կամ քսում են», հմմտ. պրսկ.՝ *natīl*,
- շաֆ (թ. 73ա) – «աչքի դեղերի ընդհանուր անվանում՝ փոշի կամ լուծույթ դեղաձևերով», հմմտ. պրսկ.՝ *shāf*,
- ջուշաբ (թ. 95ա) – «եռացրած ջուր», հմմտ. պրսկ.՝ *jūshāb*,
- սֆուֆ (թ. 102ա) – «ներս ընդունելու փոշի դեղերի ընդհանուր անվանում», հմմտ. պրսկ.՝ *sufūf*,
- սնուն (թ. 116ա) – «փոշի դեղ, որ ցանում են ատամին» հմմտ. պրսկ.՝ *sunūn*,
և այլն:

Բառացանկը

Հայերեն բժշկարան ձեռագրերի ավանդական մասն էին կազմում բառարանները: Հայ բժիշկ գրիչները ձեռագրերը կազմելիս հաշվի են առել այն հանգամանքը, որ ձեռագիրը պետք է հասանելի լինի Իրանում, Օսմանյան Կայսրության թյունում, Հնդկաստանում, Ռուսաստանում ապրող հայ համայնքներին, և տարբեր լեզուներ կրողներին պետք է բույսերի, դեղանյութերի անունները բացատրել տվյալ լեզվով, մասնավորապես պարսկերեն, թուրքերեն, ռուսերեն, սակայն

²⁶ Ժամանակակից բժշկության մեջ ընդունված է լատիներեն *per os* արտահայտությունը:

դեղագիտության լեզուն լատիներենն է և հարկավոր է բառարանների միջոցով տարածել և սովորեցնել այդ անունների լատիներեն, նաև հայերեն տարբերակները՝ երբեմն դրանց «աշխարհօրէն անվանակոչութիւն»-ը²⁷:

ՄՄ 372 ձեռագրի 144ա-165ա թերթերին զետեղված է գրչի կազմած մատենակից «Բառգիրք պարսից»՝ պարսկերեն-արաբերեն-հայերեն դեղագիտական բառարանը. «Բառգիրք պարսից՝ արաբեաւ մեկնած. հայեաւ՝ չուն հայոց բառն հաստատան տեղիակ չի, աշխարհօրէն գրեցի» [144ա]: Այս բացատրությունը թույլ է տալիս նշել, որ այն դեպքերում, երբ գրիչը չի իմացել տվյալ դեղաբույսի անունը, թողել է միայն արաբերեն տարբերակը, որը հայտնի է եղել նաև որպես խոսակցական «աշխարհօրէն» ձև: Ձեռագրի բառարանային մասին համառոտ անդրադարձել է Կարինե Ռուշանյանը, նշել, որ բառացանկը չի կրկնում Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպետ»-ի բառաշարքը²⁸:

Բառարանը հայերեն տառերով գրված եռալեզու բառացանկ է՝ պարսկերեն գլխաբառերով, որոնք թարգմանված են արաբերեն և հայերեն: Ընդ որում, պետք է նշել, որ երբեմն երեք լեզուներում բառանվանումները համընկնում են, կա՛մ տվյալ անվան շատ տարածված լինելու, կա՛մ հեղինակի չիմացության պատճառով: Իսկ հայերեն տարբերակների բացակայությունը երբեմն պետք է անհետևողականության արդյունք համարել՝ մասնավորապես, թ. 154բ պարսկերեն *māst* «մածուն» բառի հայերեն տարբերակը նշված չէ՝ պ. մաստ – արաբ. լաբանախյամէշ:

Բառարանում ընդգրկված է 1358 դեղանուն: Բառացանկը կազմված է հայերեն այբուբենի կարգով, բացակայում են Ղ, Ի, Ճ, Յ, Խ, Ր, Յ, Ի տառերով բառահոդվածներ: Թ. 51ա կարդում ենք. «նէ-ին բառն – Ո՛վ եղբայր, չուն որ փարսերէն կամ արապներէն նէ-ին բառ չկէր, ջէ-ին կէր, որ ջէ-ումն կու գրվի»: Փաստորեն, գրիչը հայատառ է գրել աշխատությունը և բառացանկը նույնպես կազմել է ըստ հայերենի այբբենական կարգի, սակայն բառարանը պարսկերեն բառերի բացատրությունն է արաբերեն, այնուհետև՝ հայերեն: Սա խոսում է այն հանգամանքի օգտին, որ պարսկերեն նախագաղափար օրինակ բժշկարանը, որը Ղուլ Հովհաննեսը թարգմանել է հայերեն, ունեցել է բառարան, այն դարձրել հայատառ և ավելացրել բացատրվող բառերի հայերեն տարբերակները:

²⁷ Կ. Ռուշանյան, «Պարսկերեն-հայերեն միջնադարյան բառարանագրության մի բանի փորձառավյալ հուշարձաններ», ԼՂԳ 6, 1985, էջ 43-44:

²⁸ Կ. Ռուշանյան, «Պարսկերեն տերմինաբանությունը XV-XIX դարի սկզբի հայկական բժշկարաններում», էջ 189: Այստեղ ամբողջաբան կա նաև բժշկական բառարանների ամիրդովլաթյան և ոչ ամիրդովլաթյան խմբերին, էջ 185-189:

ՄՄ 372 ձեռագրի լեզվական, կառուցվածքային քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հայկական բժշկագիտական ձեռագիր գրականությունը 18-րդ դարում իր վրա կրելով տարածաշրջանում ձևավորված բժշկագիտական մտքի ազդեցությունը՝ շարունակում էր նաև հայկական յուրօրինակ ավանդույթները: Այս ձեռագիրը, ըստ գրչի տեղեկություն, լինելով թարգմանություն պարսկերենից, այնուամենայնիվ կառուցվածքով, ներկայացվող դեղանյութերի բովանդակությամբ հարում է Ամիրգովլաթ Ամասիացու դեղագիտական աշխատանքին: Այն նաև հարմարեցված է հայ ընթերցողի պահանջներին՝ մասնավորապես բառացանկի կցմամբ, որը ծանոթացնում և սովորեցնում էր շրջանառության մեջ գտնվող դեղանյութերի, դեղերի հայերեն տարբերակներին՝ մատչելի դարձնելով բժշկությունը հայ ընթերցողների ավելի լայն շրջանակին:

Հավելված 1

ՄՄ 372, թ. 10 ա, բառահոգվածի օրինակ՝

Ընդ յավայի բէ - սրտին, ըստամոննին դուաթ տայ, ստ. թազայ կամ չոր սարկիվիլն ծեծէ դանդով. եփէ, յետոյ ա դրամ զաֆրան, գուլապով ածէ խառնէ ջէն պանէ. խնձորին էնէլ վերոյ պէս, բան մտի:

(«Սերկեիլի հալվա – ուժ է հաղորդում սրտին և ստամոքսին: Ստացման եղանակը. թարմ կամ չոր սերկեիլը ծեծիր շաքարով, եփիր, հետո 1 դրամ (մոտ. 3-4 գրամ) զաֆրան [ավելացրու]: Վարդաշուր լցրու, խառնիր, տաք պահիր: Խնձորինն էլ անել վերոբերյալի նման: Բերանով ընդունիր»):

GAYANE SAHRADYAN

A 18TH CENTURY ARMENIAN PHARMACOPOEIA AKHRABADIN (M 372) AND THE EASTERN MEDICAL MANUSCRIPT TRADITION

Key words: Pharmacopoeia, medieval, manuscript, Eastern medicine, translation, pharmaceutical substance, medical thought, *akhrabadin*.

Ms M372, *akhrabadin* was written in Surat-Bandar, India, in 1758. It is a translation of a Persian medical handbook and is complemented by a trilingual Persian-Arabic-Armenian glossary. A structural analysis of this medical handbook and an examination of its contents and the lexicon used in its prescriptions reveal features that, on the one hand, are connected with traditional Eastern medical literature, and on the other hand, reflect the distinctive development of Armenian

medical knowledge. This handwritten pharmacopoeia accordingly provides insights into the characteristics of the development and circulation of medical thought within Armenian circles.

ГАЯНЕ САХРАДЯН

АРМЯНСКАЯ ФАРМАКОПЕЯ АХРАБАДИН XVIII ВЕКА
(РУКОПИСЬ М372) И ТРАДИЦИЯ ВОСТОЧНЫХ
МЕДИЦИНСКИХ РУКОПИСЕЙ

Ключевые слова: Фармакопея, средневековый, рукопись, восточная медицина, перевод, фармацевтическое вещество, медицинская мысль, *ахрабадин*.

Рукопись М372 (*ахрабадин*) была написана в Сурат-Бандаре, Индия, в 1758. Это перевод персидского руководства по медицине, дополненный трехязычным глоссарием на персидском, арабском и армянском языках. Структурный анализ рукописи, а также изучение ее содержания и использованной в ее рецептах лексики раскрывают черты, которые, с одной стороны, связывают эту фармакопею с традиционной восточной медицинской литературой, а с другой стороны, отражают своеобразие развития армянской медицинской мысли. Изучение рукописи позволяет составить представление об особенностях формирования и распространения медицинской мысли в армянской среде.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գագիկ Դանիելյան

Կիրիկյան Հայաստանն Իզգ ալ-Դին իբն Շադգադի երկերում
(աղբյուրագիտական ներածություն)..... 5

Վահե Թորոսյան

Ֆրանսիական հետքեր Կիրիկիայի հայոց արքաների թագադրման ձեսում..... 32

Աշոտ Սարգսյան

Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. Հիմնական քաղաքական
օրակարգը սպասարկող ծրագիրը 48

Օլգա Վարդապարյան

Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան»
աշխատությունը և Մխիթար Գոշի առակները (ոուսերեն)..... 74

Հասմիկ Իրիցյան

Դավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՞չ, թե՞ նոր սքանչելագործ
միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուրք)..... 94

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Կարեն Մաթևոսյան

Դլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը 110

Թամարա Մինասյան

Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու կյանքն ու
ձեռագրական ժառանգությունը 133

Լուսինե Թումանյան

Արտամետ քաղաքի գրչության կենտրոնը 146

Գոհար Չատյան

Դրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարևոր
մի գրվագի ճշգրտման փորձ 158

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական
հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների 170

Գայանե Սահրադյան

18-րդ դարի հայերեն օտարապատիճը (ՄՄ 372)
և արևելյան բժշկական ձեռագրային ավանդույթը 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Հակոբ Քյոսեյան**

Տիրատուր Կիլիկեցու Քարոզ եկեղեցույ, որ ասէ «Տէր, սիրեցի
զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց» ճառը..... 208

Միհրան Ա. Մինասեան

Երկու անտիպ փաստաթուղթ՝ Խաչկավանքի եւ
Կարնոյ գիւղերու ու անոնց եկեղեցիներու մասին 227

Ռուզան Պողոսյան

«Բանք իմաստասիրաց աւգտակարք եւ պիտանացուք» 250

Գոհար Մուրադյան

«Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի հունարեն աղբյուրը 278

Առեկ Աբարյան

Առաքել Սյունեցու՝ Տյառնընդառաջի, Ծաղկազարդի,
Հարուխյան և Վարդանանց սրբերին նվիրված անտիպ տաղերը 313

Տ. Շահե Քահանա Հայրապետյան

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի մի քարոզ 323

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**Ազատ Բոզոյան, Զարուհի Հակոբյան**

Գևորգ Դազարյան, Ուղղափառ հայք, Երևան, 2024, 241 էջ 336

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների
ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ 344

CONTENTS

HISTORY AND PHILOLOGY

Gagik Danielyan

Cilician Armenia in the Works of ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād
(a Critical Introduction)5

Vahe Torosyan

French Traces in the Coronation Ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia..... 32

Ashot Sargsyan

The Second Phase of the Christianisation of Armenia:
A Program Serving a Fundamental Political Agenda48

Olga Vardazaryan

Basil of Caesarea's Hexaameron and the Parables of Mkhit'ar Gosh..... 74

Hasmik Iritsyan

Bishop David Geghamets'i as a Scribe or a New Wonder-worker
in the Same Manuscript? (Ms M3812, Synaxarium).....94

MANUSCRIPT CULTURE

Karen Matevosyan

Gladzor University and the School of Verin (Upper) Noravank' Monastery..... 110

Tamara Minasyan

The Life and Manuscript Legacy of the Scribe and Miniaturist Mkhit'ar Anets'i.....133

Lusine Tumanyan

The Scriptorium of Artamet.....146

Gohar Chatyan

An Attempt to Clarify an Important Family Episode of the
Famous Crimean Scribe Nater.....158

NATURAL SCIENCES

Karine Mosikyan

Gemstones and Their Medicinal Properties According to Medieval Sources.....170

Gayane Sahradyan

A 18th Century Armenian Pharmacopoeia Akhrabadin (M 372)
and The Eastern Medical Manuscript Tradition.....198

PUBLICATIONS

Hakob Kyoseyan

Tiratur Kilikets'i's *Sermon to the Church* "LORD, I have loved the habitation of your house, and the place where your honour dwelleth" 208

Mihran A. Minasian

Two Previously Unpublished Documents on the Khachgavank Monastery, Villages of Garin (Erzeroum) and Their Churches 227

Ruzan Poghosyan

"Useful and Beneficial Sayings of Philosophers" 250

Gohar Muradyan

The Greek Source of the Sayings of the Philosophers 278

Arevik Arabyan

Unpublished Odes (Taghs) of Aṙak'el Siwnets'i Dedicated to the Feasts of Candlemas, Palm Sunday, Easter, and the Saint Vardanids 313

Fr. Shahe Hayrapetyan

A Sermon by Catholicos Simēon Erevants'i 323

BOOK REVIEW

Azat Bozoyan, Zaruhi Hakobyan

Gevorg Kazaryan, *Orthodox Armenians*, Yerevan, 2024, 241 p. 336

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Гагик Даниелян

Киликийская Армения в сочинениях Изз Ад-Дина ибн Шаддада
(историографическое введение)..... 5

Ваэ Торосян

Французский след в коронационном ритуале Армянского
Киликийского царства..... 32

Ашот Саргсян

Второй этап обращения армян в христианство: программа, обслуживающая
основную политическую повестку..... 48

Ольга Вардазарян

«Шестоднев» Василия Кесарийского и притчи Мхитара Гоша..... 74

Асмик Ирицян

Епископ Давид Гегамеци как писец или новый чудотворец в одной и той же
рукописи? (№ 3812 из собрания Матенадарана, Синаксарий / Айсмавурк)..... 94

РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

Карен Матевосян

Университет Гладзор и школа монастыря Верин (Верхний) Нораванк..... 110

Тамара Минасян

Жизнь и рукописное наследие писца и миниатюриста Мхитара Анеци..... 133

Лусине Туманян

Скрипторий города Артамет..... 146

Гоар Чатян

Попытка уточнения важного семейного эпизода известного
крымского писца Натера..... 158

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Карине Мосикян

Драгоценные камни и их целебные свойства по
средневековым источникам..... 170

Гаяне Сахрадян

Армянская фармакопея *ахрабадин* XVIII века (рукопись М372)
в традиции восточных медицинских рукописей.....198

ПУБЛИКАЦИИ**Акоп Кеосеян**

«Церковная проповедь Тиратура Киликеци, гласящая Господи!
Возлюбил я обитель дома Твоего и место жилища славы Твоей».....208

Мигран Минасян

Два ранее не публиковавшихся документа о Хачкаванке и
деревнях Карина (Эрзерум).....227

Рузан Погосян

«Полезные и поучительные изречения философов».....250

Гоар Мурадян

Греческий источник древнеармянских «Изречений философов».....278

Аревик Арабян

Неизданные стихи Аракела Сюнеци о Сретении Господнем, Вербном
воскресении, воскресении Христа и посвященные Святым Варданидам.....313

Священник Шагэ Айрапетян

Проповедь католикоса Симеона Ереванци.....323

РЕЦЕНЗИЯ**Азат Бозоян, Заруи Акобян**

Геворг Казарян, *Православные армяне*, Ереван, 2024, 241 с.....336

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 38

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 38

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 38

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, ծաղկող՝ Մխիթար Անեցի, Ավետարան, 14-րդ.դ, ՄՄ 7740:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Ձափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 22, տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մերոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/